

مشاهیر و مراکز علمی همدان

از آغاز تا حمله مغول

تألیف:

علیر قادری نهاد

نشر رایین

سرشناسه
عنوان و نام پدیدآور
مشخصات نشر
مشخصات ظاهری
شابک
وضعیت فهرست نویسی
یادداشت
موضوع
موضوع
موضوع
رده بندی کنگره
رده بندی دیویی
شماره کتابشناسی ملی

نقادی نهاد، علی، ۱۳۵۱ -
مشاهیر و مراکز علمی در همدان/ تألیف علی قادری نهاد.
همدان: نشر راین، ۱۳۹۸.
۲۸۲ص.
۵۰۰۰۰ ریال 3-9811-08-600-978
فیا:
کتابنامه
مشاهیر — ایران — همدان — قرن ۴-۷ ق. — سرگذشتنامه
Celebrities -- Iran -- Hamedan -- 10- 13th centuries -- Biography:
همدان(استان) — زندگی فرهنگی — قرن ۴-۷ ق. — سرگذشتنامه
Hamadan (Iran: Province) -- Intellectual life -- 10 - 13th centuries century --
Biography
۲۰۰۵DSR/ ۴۲۵ق ۲ ۱۳۹۷
۳/۹۵۵
۵۵۰۰ ۳۳:

مشاهیر و مراکز علمی همدان از آغاز تا حمل و نقل

تألیف: علی قادری نهاد

کتاب آرایی: کتاب مهدی

طراحی روی جلد: امیرمهدی قدوسی

چاپ یکم: ۱۳۹۸

نشر: راین

شمارگان: ۲۰۰ جلد

چاپ: چنار

قیمت: ۵۵۰۰۰ تومان

شابک: 3-98110-8-600-978

فروشگاه و دفتر انتشارات

همدان، خیابان بوعلی، پاساژ ایران، تلفن ۰۸۱-۳۲۵۱۰۰۴۸ و ۰۹۱۸۷۰۲۲۸۷۴

فهرست

۲۱	مقدمه
----	-------

فصل اول: تخیل

۲۷	جغرافیای همدان از آغاز تا حمله مغول
۳۲	اوضاع سیاسی همدان از ورود اسلام تا حمله مغول
۴۲	پیشینه علمی همدان از آغاز تا دوره آل بویه

فصل دوم: علماء و مراکز علمی همدان در دوره آل بویه

الف - مراکز علمی

۵۳	درآمد
۵۶	مکتبخانه
۵۷	مساجد
۵۸	خانه‌های دانشمندان
۵۹	کتابخانه
۶۰	مدرسه

ب - علمای مشهور

۶۱	درآمد
۶۱	ابن شباه همدانی
۶۲	ابوالسائب اسدآبادی
۶۵	ابن خالویه
۶۷	ابن فارس

۷۱		صالح بن احمد همدانی
۷۳		ابوالفتح واقعی همدانی
۷۵		بدیع الزمان همدانی
۸۰		ابوالحسن علوی
۸۲		ابوالعلاء حسول
۸۴		ابوبکر فلکی
۸۵		ابن لال فقیه
۸۶		عبدالمبار معتزلی
۸۹		بابادان
۹۴		ابوالفضل فلکی
۹۶		زجاجی
۹۶		ابوسعید نیرمانی
۹۸		ابوالفرج بن الطیب

ج- سایر علماء

۱۰۳		درآمد
۱۰۴		ابراهیم بن عمرو
۱۰۴		ابوجعفر
۱۰۴		ابن یسار همدانی
۱۰۴		قاضی اسدآبادی
۱۰۵		ابوسعید وزیر
۱۰۵		ادمی همدانی
۱۰۵		احمد آستارقینی
۱۰۶		ابوبکر فقیه
۱۰۶		مستاب همدانی
۱۰۶		احمد کوملاذی
۱۰۶		ابن اوس
۱۰۷		حافظ سمسار همدانی

۱۰۷		عون بن حسین
۱۰۷		ابوالحسن علوی
۱۰۸		ابن دینار همدانی
۱۰۸		ابن عبدان
۱۰۸		ابن ابی زکریا
۱۰۸		ابن حسنیل
۱۰۸		جلال ولید آبادی
۱۰۹		ابوالفرج همدانی
۱۰۹		ابن زیدان همدانی
۱۱۰		ابن حکمان همدانی
۱۱۰		احمد بن زیاد همدانی
۱۱۰		ابوالقاسم حسول همدانی
۱۱۱		علی بن یعقوب
۱۱۱		ابوطاهر حسول همدانی
۱۱۱		ابن شاذی
۱۱۱		ابوبکر زاهد
۱۱۲		زبیر بن عبدالواحد اسدآبادی
۱۱۲		ابوبکر بن عبدالله
۱۱۲		عبدالرحمان انماطی
۱۱۳		ابومنصور همدانی
۱۱۳		حذاء همدانی
۱۱۳		ابن کاتب
۱۱۳		مروزی همدانی
۱۱۴		سحیمی همدانی
۱۱۴		ابن روزبه همدانی
۱۱۴		ابومنصور صوفی همدانی
۱۱۵		بجیری همدانی
۱۱۵		ابوجعفر دحیمی

- ۱۱۵..... ابوطاهر کعبی
- ۱۱۶..... حافظ نهاوندی
- ۱۱۶..... بزاز همدانی
- ۱۱۷..... ابن یعیش
- ۱۱۷..... ابراهیم بن احمد
- ۱۱۷..... ابوالفرج زعفرانی
- ۱۱۷..... ابراهیم جورانی
- ۱۱۸..... معدل همدانی
- ۱۱۸..... حسن بن یحیی
- ۱۱۸..... ابوالوفاء اسدآبادی
- ۱۱۸..... میرزا سعید همدانی
- ۱۱۹..... صالح بن ابی الحسن
- ۱۱۹..... عبدالعظیم حسنی
- ۱۱۹..... ابواحمد زعفرانی
- ۱۲۰..... ابوعلی قومسانی
- ۱۲۰..... ابومنصور قومسانی
- ۱۲۱..... ابوالقاسم قومسانی
- ۱۲۱..... ابوالقاسم زعفرانی
- ۱۲۲..... فاطمه بنت ابوسعید
- ۱۲۲..... سندول همدانی
- ۱۲۲..... ابوالعلاء زعفرانی
- ۱۲۳..... قطان همدانی
- ۱۲۳..... معصومی همدانی
- ۱۲۴..... ابوسعید شاهد
- ۱۲۴..... ابن مأمون همدانی
- ۱۲۴..... یحیی بن ابی عمران
- ۱۲۶..... ابراهیم بن محمد همدانی
- ۱۲۹..... علی بن ابراهیم بن محمد

۱۲۹	محمد بن ابراهیم بن محمد
۱۳۰	جعفر بن ابراهیم
۱۳۰	علی بن جعفر بن ابراهیم بن محمد
۱۳۰	محمد بن علی بن ابراهیم بن محمد
۱۳۱	قاسم بن محمد بن علی بن ابراهیم بن محمد
۱۳۱	بسطام بن علی
۱۳۱	عزیز بن زهیر
۱۳۲	هارون بن عدون
۱۳۲	حسن بن هارون
۱۳۲	محمد بن صالح
۱۳۳	صالح بن محمد بن علی
۱۳۳	تاج‌الدین عارف
۱۳۳	محمد بن یحیی
۱۳۳	ابن مؤمل همدانی
۱۳۴	فقیه تویی
۱۳۴	سراج زاهد
۱۳۴	ابوسعید صفار همدانی

فصل سوم: علماء و مراکز علمی همدان در دوره سلجوقیان و خوارزمشاهیان

الف - مراکز علمی

۱۳۷	درآمد
۱۴۲	مکتب‌خانه
۱۴۳	مسجد
۱۴۶	خانقاه
۱۴۹	رباط
۱۵۱	کتابخانه
۱۵۳	سرای علویان
۱۵۵	مدارس

۱۵۶	الف) مدرسه سابقاباد.....
۱۵۸	ب) مدرسه حاجیه.....
۱۵۹	ج) مدرسه جمالیه.....
۱۶۰	د) مدرسه سریرزه.....
۱۶۰	ه) مدرسه طغریه.....
۱۶۲	و) مدرسه سلطان ارسلان شاه.....
۱۶۲	ز) مدرسه مادر سلطان ارسلان شاه.....
۱۶۳	ح) مدرسه شهرستان.....
۱۶۴	ط) مدرسه عمادیه.....
۱۶۴	ی) مدرسه عین القضاة.....
۱۶۵	ک) مدرسه نظام.....
	ب- علمای مشهور
۱۶۶	درآمد.....
۱۶۶	شیرویه شهردار همدانی.....
۱۶۹	ابوشجاع روزراوری.....
۱۷۶	ابن همدانی.....
۱۷۸	عین القضاة همدانی.....
۱۸۱	خواجه یوسف همدانی.....
۱۸۴	ابن شادی اسدآبادی.....
۱۸۷	حافظ جورقانی.....
۱۸۸	ابن صلاح همدانی.....
۱۹۱	کافی ظفر.....
۱۹۳	کافی همدانی.....
۱۹۴	حافظ ابوالعلاء عطار.....
۲۰۱	مجدالدین طایی.....
۲۰۲	شهردار همدانی.....
۲۰۳	ابوالفضل مقدسی.....

۲۰۴	ابن حازمی
۲۰۶	حکیم احمد همدانی
۲۰۹	نجیب همدانی
۲۱۰	ابن درستویه
۲۱۱	ابن حمامی

ج - سایر علماء

۲۱۶	درآمد
۲۱۷	احمد بن حسن
۲۱۷	احمد بن منصور
۲۱۷	سخیر همدانی
۲۱۷	ابوعلی دینارآبادی
۲۱۸	حسین موسیادی
۲۱۸	عبدالرحمان دونی
۲۱۹	بحر همدانی
۲۱۹	حسین کرخی همدانی
۲۱۹	خطیب جندی
۲۱۹	امام مفید همدانی
۲۲۰	ابوبکر قهجی
۲۲۰	قاضی مختار
۲۲۱	ابومنصور قاضی
۲۲۱	عمادالدین رودراوری
۲۲۱	عبدالله رودباری
۲۲۱	علی رودباری
۲۲۱	عبدالله همدانی
۲۲۲	خطیبی همدانی
۲۲۲	عبدوس همدانی
۲۲۲	عبدالملک اسدآبادی

۲۲۳	عبدالملک همدانی
۲۲۳	قاضی میانجی همدانی
۲۲۳	معزم فقیه همدانی
۲۲۴	قاسم درگزینی
۲۲۴	محمد زرقانی
۲۲۴	حافظ خانجاهی
۲۲۵	محمد طیفورآبادی
۲۲۵	اعرج ساوی
۲۲۵	طیان همدانی
۲۲۶	سعیدی فورجردی
۲۲۶	سعد سلمان
۲۲۷	مسعود سعد سلمان
۲۲۷	حامدی همدانی
۲۲۸	میرزا سعید
۲۲۸	ابومنصور عجلی
۲۲۸	عبدالعظیم حسنی همدانی
۲۲۹	ابن حاجب همدانی
۲۲۹	ابن قطان همدانی
۲۲۹	بهاءالدین همدانی
۲۳۰	ابونصر وزیر
۲۳۰	شبهلی همدانی
۲۳۰	ابن ترکان
۲۳۱	داود عجلی
۲۳۱	ابن حمزه همدانی
۲۳۱	ظاهر بندینجی همدانی
۲۳۱	شمسالدین شصت کله
۲۳۲	جلی همدانی
۲۳۲	ابوجعفر همدانی

۲۳۲	ابوالفضل رودراوری
۲۳۳	ابوعمر ولاشجودی
۲۳۴	فخرالدین همدانی
۲۳۴	احمد بن شیرویه همدانی
۲۳۵	ابوعلی موسیابادی
۲۳۵	یاسمینه سیرواندی
۲۳۵	نجیب الدین علوی
۲۳۶	باباجعفر
۲۳۶	باباحمشاد
۲۳۶	شیخ برکه
۲۳۷	شیخ فتحه
۲۳۷	ابوالعباس هیثمابادی
۲۳۷	ابوجعفر
۲۳۸	ابوالفضل کلکبودی
۲۳۸	ابن خیران
۲۳۸	کافی الدین
۲۳۸	اشرف نهاوندی
۲۳۹	سبط همدانی
۲۳۹	امام الدین رازی
۲۳۹	ابوعلی عجللی
۲۴۰	ابوزرعه کرجی همدانی
۲۴۰	فخرالحرمین همدانی
۲۴۱	ابن قلاتسی
۲۴۱	ابوسعید همدانی
۲۴۲	ابوسعید قومسانی
۲۴۲	ابوبکر ظفرآبادی
۲۴۲	مؤدب همدانی
۲۴۳	ابوحفص همدانی

۲۴۳		ابومنصور قومسانی
۲۴۴		ابن زبیرک قومسانی
۲۴۵		ابوالفرج راعانی
۲۴۵		نجم الدین
۲۴۵		اسماعیل قومسانی
۲۴۶		عبدالرزاق قومسانی
۲۴۶		ابوالعز همدانی
۲۴۷		ابوطاهر قومسانی
۲۴۷		احمد قومسانی
۲۴۸		ابن جولاه
۲۴۸		ابوالمظفر قومسانی
۲۴۸		محمد قومسانی
۲۴۸		یوسف قومسانی
۲۴۹		مظفر قومسانی
۲۴۹		ابوبکر فقیه
۲۴۹		ابوجعفر همدانی
۲۵۰		طاسبندی همدانی
۲۵۰		ابوسعد رودباری
۲۵۰		ابوالحسین همدانی
۲۵۱		ابوالفضل ازناوی
۲۵۱		وطیسی همدانی
۲۵۲		عبدالواحد کرایسی
۲۵۲		ابوالعباس اسدآبادی
۲۵۲		ابوالفرج جبلی
۲۵۳		اعمش همدانی
۲۵۳		ابوعماره صوفی
۲۵۴		ابوخلیفه همدانی
۲۵۴		بزاز همدانی

۲۵۵		ابو محمد همدانی
۲۵۵		ابو حفص یحیی همدانی
۲۵۵		ابو علی مشطبی همدانی
۲۵۶		ابو شجاع همدانی
۲۵۶		ابو روح همدانی
۲۵۶		ابو الفتح همدانی
۲۵۷		ابو نصر خلیفانی
۲۵۷		ام الفتح
۲۵۷		محمد سجادی
۲۵۸		هبة الله همدانی
۲۵۸		یوسف همدانی
۲۵۹		مهروانی همدانی
۲۵۹		جریری همدانی
۲۶۰		ابو مسلم نهاوندی
۲۶۰		عبدالعزیز ولاسجودی
۲۶۰		صرام همدانی
۲۶۱		ابو الفرج موسیادی
۲۶۱		کاسول همدانی
۲۶۱		ادیب همدانی
۲۶۲		ابو غالب عدل
۲۶۲		مانکدیم همدانی
۲۶۲		عجیب الزمان همدانی
۲۶۳		ابو اسماعیل عنوی
۲۶۳		ادیب طاطری
۲۶۳		معدل همدانی
۲۶۴		مروزی همدانی
۲۶۴		ابراهیم بن احمد
۲۶۴		عزالدین

۲۶۴	ابراهیم خرنی
۲۶۴	ابراهیم جورانی
۲۶۵	احمد جبلی
۲۶۵	امیری رامشینی
۲۶۶	ابو حامد فقیه
۲۶۶	عبدالجبار بن بندار
۲۶۶	ابونصر خطیب

کتابنامه

۲۶۹	الف: منابع فارسی
۲۷۳	ب: منابع عربی
۲۷۸	ج: تحقیقات فارسی
۲۸۰	د: تحقیقات عربی
۲۸۱	ه: مقالات

مقدمه

همدان در طول دوره‌های مختلف تاریخی همواره از نظر سیاسی، اقتصادی، علمی و فرهنگی دارای اهمیت فراوانی بود. بعد از مآدها که پایتخت این دولت و دارای مراکز فرهنگی «مکب اکباتان» و «مرکز اسناد حکومتی» بوده است؛ تا ورود اسلام به ایران، این شهر همواره یکی از مراکز حکومتی دولت‌های باستانی بود. همچنین بعد از اسلام و حضور وکلای امامان معصوم (ع) در این شهر و همچنین امارت حاکمان فضل‌پروری چون خاندان بنی سلمه و علایان کتابخانه این خاندان به‌عنوان یک مرکز علمی و ادبی که همواره محل رفت‌وآمد علمای و ثناء بود؛ این شهر وارد مرحله تازه‌ای از علم و دانش گردید. به‌طوری‌که سیاحانی که به جلال و همدان آمدند؛ آنجا را «مرکز دانش، خرد، ادب و مهارت» توصیف کرده و همچنین همدان را طی قرن‌های سوم تا ششم هجری «دارالسنه» لقب داده‌اند.

موقعیت جغرافیایی این شهر و قرار گرفتن در مسیر راههای اصلی، محل عبور کاروان‌های حجاج و تجار، نزدیکی به پایتخت خلافت عباسی و نیز شرایط فرهنگی مساعد برای حدیث و فقه، از مختصات همدان در قرون سوم تا ششم هجری بود. چند نفر از دانشمندان و علمای حدیث و فقه یا اهل همدان هستند که به‌سبب مهاجرت کرده‌اند. حافظ صالح بن احمد، ابن لال فقیه، ابن فقیه، حافظ ابوالعلاء عطار، شیرویه شهردار و ده‌ها نفر دیگر از آن جمله هستند. همچنین بزرگان و علمایی چون عبدالرحمن سلمی، حاکم نیشابوری، شیخ صدوق، ابن عساکر دمشقی، سمعانی، خطیب بغدادی و بسیاری دیگر که برای علم‌آموزی و گرفتن حدیث به دارالسنه همدان مهاجرت کردند.

همچنین در قرون مذکور، حوزه‌های علمیه متعدد، حلقه‌های درسی مساجد، مجالس درس ارکان و اکابر علمای حدیث و فقه و همچنین مدارس و... در همدان پدید آمد. کتابخانه‌های معتبری نیز تأسیس شد و حتی به قول یاقوت حموی در روستاهای

همدان نیز کتابخانه وجود داشت. خلاصه آن‌که همدان چهار قرن از مراکز بزرگ حدیث‌گری و فقه در جهان اسلام بود.

در کتاب حاضر که به اوضاع فرهنگی همدان از آغاز تا حمله مغول (۳۲۰ ق) - ۶۱۸ ق) می‌پردازد، عوامل چندی باعث ایجاد انگیزه در نگارنده، برای انتخاب این موضوع گردید. عامل مهم، همان سخن معروفی است که یکی از علمای همدان به نام حافظ صالح بن احمد کوملاذی همدانی (م ۳۷۱ ق) می‌گوید: «سزاست جوینده حدیث نخست از کتاب‌های حدیث شهر خود و شناخت مردم آن آغاز کند، آن را بفهمد و ضبط نماید تا آن‌که درست آن را از نادرست بداند. مردم حدیث‌گوی را بشناسد و بر احوال آنان شناخت کامل به دست آورد. پس اگر در شهر خود، دانش و دانشورانی در گذشته و اکنون باشد، نخست به آن‌ها بپردازد و آنگاه به حدیث شهرهای دیگر و کوچیدن به آن‌ها دست بگذارد»^۱. با توجه به آنچه در مورد همدان گفته شد و ویژگی‌ها و برجستگی‌هایی که این شهر در طول تاریخ داشته و با توجه به وجود عالمان و دانشمندان بسیاری که در دوره آل‌بویه و سلجوقیان وجود دارد؛ بر خود فرض دانستم که به توصیف احوال دانشمندان و گزارش مراکز علمی همدان در این دوره تاریخی مهم و اثرگذار ایران و حتی جهان اسلام بپردازم تا اندکی از تأثیر همدان در تمدن ایرانی - اسلامی را بازتاب داده باشم.

در مورد علمای همدان و شرح احوال آنان کتب چندی نوشته شده است. ولی مولفان این کتب در مورد مدارس و مکاتب همدان اشارات کوتاه و بعضاً منحرف‌کننده‌ای دارند که به هیچ‌وجه نمی‌شود به آنان اعتماد کرد. اگرچه اذعان نمودند که نتوانسته‌اند یا مجال وارد شدن به این موضوع را نداشتند. در مورد مراکز علمی همدان در کتب تاریخی و تذکره‌ها و تراجم نیز اشارات صریحی وجود ندارد. تنها کتابی که به‌طور صریح به بعضی از مراکز علمی و مدارس و آن‌هم دوره سلجوقیان اشاره کرده، کتاب «راحه الصدور» راوندی است. اگرچه وی نیز در اشارات خود به مراکز علمی همدان مخصوصاً در مورد مدارس، کلی‌گویی کرده است.

یک نکته که باید به آن پرداخت و عدم آگاهی در مورد آن به خلط کردن مباحث منجر خواهد شد، نام همدان است. این شهر در طول تاریخ به اسامی مختلفی

۱. خطیب بغدادی، تاریخ بغداد، ج ۱، بیروت، دارالفکر، بیتا، ص ۹۷.

نامگذاری شده است. «آمادانا»، «هگمتانه» (هنگمتانه)، «آگمتاننو»، «آگماداتو»، «اکباتان»، «مدیا»، «اهمتان»، «اهمتا»، «اخمتا»، «اهمدان» و «همدان» از نامهای همدان در طول تاریخ هست. همدان به فتح «میثم» و همدان به سکون «میم»، اولی نام شهر و دومی نام قبیله‌ای در یمن است. ولی تشخیص اینکه فلان دانشمند از شهر همدان است یا قبیله همدان، به چند طریق ممکن است. یکی نوشتن کلمه «همدان» در تواریخ و تذکرها که قطعاً منسوب به شهر است. سمعانی در «الانساب» و «یاقوت» در دو اثرش و دیگران در کتب خود این مسأله را رعایت کرده‌اند. ولی ابن عساکر در «تاریخ دمشق» این دو را باهم خلط کرده است. روس دیگر تشخیص این دو همدان این است که یکی از قراء همدان با کلمه همدان نوشته شده باشد، مثلاً «مهروانی همدانی» و... دیگر اینکه شخص منسوب به همدان، اثر با زبان فارسی داشته باشد. از طریق استاد و شاگرد و اینکه از کتب شیرویه شهردار همدانی یا کتب قرن پنجم و ششم هجری به بعد استفاده کند؛ پی به همدانی بودن آن‌ها می‌توان برد. عدم تشخیص این دو همدان و تفاوت قائل نشدن بین این دو می‌تواند مشکلات بسیار به بار آورد.

کتاب حاضر به سه فصل تقسیم شده است. فصل اول «مدخل» نام دارد و شامل سه قسمت است: در قسمت اول «جغرافیای همدان» از آغاز تا حمله مغول» مورد بررسی قرار می‌گیرد. در قسمت دوم «اوضاع سیاسی همدان از ورود اسلام تا حمله مغول» و در قسمت سوم کتاب نیز «پیشینه علمی و فرهنگی همدان از آغاز تا دوره آل‌بویه» بررسی می‌گردد. فصل دوم به بررسی «علماء و مراکز علمی همدان در دوره آل‌بویه» می‌پردازد که شامل دو قسمت است: در قسمت اول به «مراکز علمی» و در قسمت دوم به «علماء و دانشمندان» می‌پردازد که قسمت دوم خود شامل الف: «علماء مشهور» که به شرح مفصل ۱۷ نفر از دانشمندان و علمای این دوره پرداخته شده به سایر علماء که در اینجا به نام و لقب دانشمندان و رشته تخصصی و بعضاً نکات مهم و درج کتب آنان می‌پردازد.

در فصل سوم به «علماء و مراکز علمی همدان در دوره سلجوقیان و خوارزمشاهیان» پرداخته شده است. این فصل نیز شامل دو قسمت است: یکی «مراکز علمی» و دیگری «علماء و دانشمندان» که این قسمت نیز خود شامل دو بخش است. الف: «علمای مشهور» که به شرح مفصل ۱۹ نفر از علمای این دوره پرداخته می‌شود.